

HADİSTEKİ RİVAYET FARKLILIKLARINA BİR BAKIŞ*

R. Marston Speight

Çev. Zişan TÜRCAN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Bu çalışmanın esas aldığı temel, sahabilerin ardından gelen (tâbiî) bir derleyicinin, Peygamber'in meşhur arkadaşı Ebû Hureyre'den (ö. 53/678) dinlediği ve kaydettiği iddia edilen Peygamber sözlerinin en eski derlemesi olan Hemmam b. Munebbih'in (ö. 101/719 ya da 132/750)¹ *Sahîfesi*'dir. Mevcut birkaç el yazmasına göre eser 140 civarında hadis metni içermektedir. Ben Muhammed Hamidullah'ın², Berlin ve Şam'da bulunmuş iki farklı el yazmasının mukayesesine dayalı olarak ortaya konulan 137 hadisin yer aldığı tahkikli nüshasını kullandım. *Sahîfe* (bir defter yaprağıdır ve dolayısıyla "el yazmasıdır") klasik kitapların şekillenmesinden önceki asırda ortaya çıkmış hadis defterlerine işaret etmek için kullanılan bir terimdir.³ Bir kontrol grubu şeklinde kullanarak Hemmam b. Munebbih'in *Sahîfesi*'ni, İbn Hanbel (*Musned*), el-Buhârî (*Sahîh*) ve Muslim'in (*Sahîh*) eserlerinde bulunan aynı hadislerin yaklaşık 1500 farklı varyantı ile karşılaştırdım. Bu üç kitap 3./9. yüzyıla aittir. Varyantların çoğunun ilk râvisi Ebû Hureyre'dir, fakat Hemmam b. Munebbih, sened zincirinin ikinci halkasını teşkil eden diğer birkaç râviden sadece birisidir. Makaleyi kontrol edilebilir sınırlar içerisinde tutmak amacıyla ortaya konulan bu kitap seçimi gelişigüzel yapılmıştır. *Sahîfe*'nin metinleri tek en eski versiyonlar değildir, fakat eser bir bütün olarak mevcut içerisindeki en eskilerden biridir. Ayrıca içeriğinin tutarlı bir şekilde kısa ve özlü oluşu, pek çok rivayet farklılıklarında görülen detaylandırma örnekleriyle örtüşmüyor. *Sahîfe*'de yer alan varyantların büyük bir kısmı, ziyade (expansion), ihtisar (abridgement), hazf (omission), ilgâ (ellipsis), takdim ve tehir (inversion) ve benzerleri gibi genellikle önceki müdahalelerle biçimlenmiş nakletme uygulamalarının örneklerini sunmaktadır. Tahmin edilebileceği gibi, Hemmam'daki metinler ile İbn Hanbel, Buhârî ve Muslim'de kaydedilmiş aynı isnada sahip rivayetler, haberlerin manasına etki etmeyen birkaç hazf ve ziyade dışında neredeyse tam bir benzerlik taşır. Diğer taraftan aynı ha-

* Tercümede esas aldığımız makale "A Look at Variant Readings in the hadîth" adıyla *Der Islam*'da (Band 77, 2000, s. 169-179) yayımlanmıştır.

¹ Biyografisi için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I-XII, Haydarâbât, Matbaatu'l-meclis dâiratu'l-meârif en-Nizâmiyye, 1325-28/1907-10. Yeni baskısı, Dâru sâdr, Beyrut, 1968, XI, 67, no. 106. Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, I-IX, Dâru sâdr, 1380/1960, V, 544.

² *Sahîfah Hammam b. Munabbih: Arabic text of earliest extant work on hadîth*, 10. baskı. (Luton, England: Apex Books Concern, 1399/1979). Bunun dışında kullanılan diğer bir baskı da, Kahire nüshasına dayanmaktadır: Rifat Fevzi Abdulmuttalib, *Sahîfetu Hammam b. Munabbih an Ebû Hureyre*, Kahire, Mektebetu'l-hancî, 1985.

³ *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, "sahîfe" md.; Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, II, *Qur'anic Commentary and Tradition* (Chicago, The University of Chicago Press, 1967) Kitabın çeşitli bölümlerinde.

disler, başka râviler tarafından bu üç kitapta nakledilmiş şekliyle, yine haberlerin manalarında bir değişim olmaksızın, ifade tarzında zengin bir çeşitlilik gösterir.

Örnekleriyle Rivayetlerde Farklılaşma Şekilleri

A. Başka Türü İfade Etme

Birinci genel farklılaşma türünde, metinler eş anlamlılar, benzer ifadeler ya da farklı fiil formları kullanılarak tekrar ifade edilir. Metnin yapısı bozulmadan kalır. Çoğu zaman bu yapı ya da form, durumla ilgili bir anlatım ya da başka detaylar şeklinde değil, Peygamber tarafından dile getirilen yalın bir onay ya da emirdir. Örnekler:

1. “Namaza çağrıldığınızda, sükûnet içerisinde yürüyerek gidin. Yetişebildiğinizi kılın, geldiğinizde kılınmış olan kısmı sonradan tamamlayın.” (Sahîfe, No. 108).

Diğer tarikler:

“Namaza telaşlı gitmeyin, sükûnet içerisinde gidin...” (İbn Hanbel, No. 6954)⁴.

“Herhangi biriniz namaz için kamet getirildiğini duyduğunda...” (İbn Hanbel, No. 886)

“Namaz kıldığınız zaman aceleci davranmayın, sükûnetle hareket edin...” (İbn Hanbel, No. 6952).

Bunlara ek olarak, Sahîfe, 108 numaralı hadisin, eş anlamlı kelimelerin kullanıldığı ya da aynı kelimelerin az bir farkla dizildiği altı varyantı daha vardır.⁵

2. “Sıcaktan dolayı namazı günün serinliğine kadar erteleyin. Zira sıcaklığın şiddeti cehennem alevinden gelir.” (Sahîfe, No. 106).

Diğer tarikler:

“Sıcaklık şiddetli hale geldiğinde, namazı günün serinliğine kadar erteleyin. Zira sıcaklığın şiddeti...” (Muslim, Mesâcid, 32)

“Gün (hava) sıcak olduğu zaman, namazı günün serinliğine kadar erteleyin...” (Muslim, Mesâcid, 32)

“Günün sıcaklığında namazı erteleyin. Zira sıcaklığın şiddeti cehennem alevinden (ya da cehennem kapılarının alevinden) gelir.” (İbn Hanbel, No. 10187)

⁴ Atıflar, “*Hadith Encyclopedia*” CD’sinde (Digitek International, 7631 Leesburg Pike, Suite B. Falls Church, VA 22043–2520, U.S.A.) mevcut olan İbn Hanbel’in *Musned*’indeki numaralara yapılacaktır.

⁵ İbn Hanbel, No. 7339, 9459, 9722, 9947, 8609; Buhârî, Ezan, 21.

3. "Kimse duasında 'Allah'im, dilersen beni bağışla, dilersen bana merhamet eyle ve dilersen bana rızık ver' demesin. İsteğini kararlı bir şekilde dile getirsin. Çünkü Allah dilediğini yapar ve onu hiç kimse zorlayamaz." (Sahîfe, No. 121)

Örnek olarak verilen bu rivayetin üç eserde on adet varyantı vardır. Bunlardan yedisi, Ebû Hureyre'ye dayandırarak sözleri nakleden bir tâbiî olan el-A'rac'dan gelir. Sözü'nün kısalık ve açıklığına bakarak, en azından el-A'rac ve ondan nakilde bulunan kişiden, Ebû'z-zinâd'dan, aynen kelime kelimesine (lafzen) nakledilmesi beklenebilir. Ancak durum böyle değildir. Yedi haberden her biri, rivayet sürecinde herhangi bir yer ve herhangi bir zamanda cüzî bir değişime uğradığı için diğerinden farklıdır. En ufak değişiklik, "dedi ki" ifadesinin, "Rasûlullah" ifadesinden sonra gelmesi gerekirken, öncesine yerleştirildiği durumdur.

B. Detayların ya da Yapının Değiştirilmesi

İkinci genel farklılaşma türünde, detaylar değiştirilir ya da eklenir ki bunlar, metnin yapısında kimi zaman değişikliğe sebep olur. Örnekler:

1. "Davaları aynı iki büyük grup birbirleriyle amansız bir savaşa girişmedikçe kıyamet kopmayacaktır." (Sahîfe, No. 23).

Tarik:

Buhârî, Fiten, 26'da bu hadis, on bir kıyamet alametinin sayıldığı bir konuşmaya eklenmiştir.

2. "Peygamberlerden biri bir ağacın altında konaklamıştı. Derken bir karınca gelip onu ısırıldı. Peygamber, eşyasının ağacın altından uzaklaştırılmasını ve (karınca yuvasının) yakılmasını emretti. Bunun üzerine Allah şöyle vahyetti: 'Bari bir tek karınca olsaydı ya!'" (Sahîfe, No. 17).

Tarik:

"Bir karınca Peygamberlerden birini ısırıldı. Peygamber de karınca yuvasının yakılmasını emretti. Bunun üzerine Allah Teâlâ ona şöyle vahyetti: 'Seni bir karınca ısırıldı diye, tesbih eden bir ümmeti helak ettin.'" (İbn Hanbel, No. 8861)

3. "Cennette bir ağaç vardır ki, bir süvari onun gölgesinde yüz sene gider de gölgesinden çıkamaz." (Sahîfe, No. 5).

Diğer tarikler:

"Cennette, gölgesinde bir süvarinin dörtnala yüz yıl gideceği bir ağaç vardır. Hatta onun yaprakları cenneti kaplar." (İbn Hanbel, No. 8875).

"Cennette, gölgesinde bir süvarinin yetmiş ya da yüz yıl gideceği ağaç vardır. O ebediyet ağacıdır." (İbn Hanbel, No. 9492).

Bu versiyonun sonuna eklenen detay bilgi, bu olağanüstü ağacı daha fazla tanıtmaya imkân vermektedir.

4. “Doğan herkes bu fitrat üzere doğar. Sonra ana-babası onu ya Yahudileştirir ya da Hıristiyanlaştırır. Bu (tıpkı) develeri ürettiğiniz gibidir. Siz kesmedikçe onlarda herhangi bir eksiklik görür müsünüz? Onlar, ‘Ya Rasûlallah! Küçükken ölen çocuklar hakkında ne dersiniz?’ dediler. O da ‘Allah onların ne yapacak olduklarını bilir’ diye cevap verdi.” (Sahîfe, No. 66)

Bu sıra dışı karmaşık metin, sadece “Bu (tıpkı)...gibidir” sözüne ilişkin açıklayıcı bir yorum değil, aynı zamanda ilk sözle ortaya konulan hususu soru-cevap formunda açan ilave bir söz de içermektedir. Demek ki hadis bir bütün olarak soru-cevap şeklinde yaygın bir ifade formuna sahiptir.

Tarik:

“Her kişi bu fitrat üzere doğar. Sonradan ana-babası ya Yahudileştirir ya Hıristiyanlaştırır yahut da Mecusileştirir. Eğer ana-babası Müslüman ise çocuk da Müslüman olur. Meryem ve Oğlu hariç doğan her kişi böğründen şeytan tarafından dürtülür.” (Muslim, Kader, 6)

Bu tarik “Yahudi ya da Hıristiyan” ifadesine “Mecusi” sözünü eklemekte ve bir başka açıklayıcı yorumu (“...ve eğer ana-babası Müslüman ise...”) içermektedir. Sonuç olarak, her ne kadar *Sahîfa* no. 66’daki rivayetin sonuç bölümüyle daha dolaylı yoldan ilintili olsa da, birinci rivayette de ifade edilen (manayı) farklı bir sözle ifade etmektedir.

5. “Yaşlı, şu iki şeyi arzulama hususunda genç kalır: Uzun ömür, çok mal.” (Sahîfe, No. 98)

Tarik:

“Yaşlı (Yunus (hadisi kendisinden aldığı râvinin şöyle devam ettiğini sanıyorum’ dedi) ihtiyarlayacak ve zayıf düşecek; bununla birlikte, onun kalbi şu iki arzu ile ilgili genç kalacak: ömrün uzunluğu, mal sevgisi.” (İbn Hanbel, No. 8102)

Bu öremekte en son râvi, Nebevî söze detaylar ekleyen râvinin metnini hatırlıyor.

6. İki kişi yemine zorlanır ve ikisi de bu konuda hevesli olurlarsa, kura çeksinler. (Sahîfe, No. 96)

Diğer tarikler:

“Peygamber bir topluluğa yemin etmeyi teklif etti. Onlar hemen yemin etmeye davrandılar. Bunun üzerine Peygamber onlardan hangilerinin yemin edeceğini belirlemek üzere kura çekmelerini emretti.” (Buhârî, Şehâdât, 25)

“İki adam bir ev hayvanı (nı sahiplenme) konusunda anlaşmazlığa düştü. İçlerinden biri doğru söylemiyordu. Allah Rasûlü (s.a.) de hangisinin yemin edeceğini belirlemek için isteseler de istemeseler de kura çekmelerini emretti.” (İbn Hanbel, No. 9954)

Bu hikâye metnin anlamını netleştirmek ya da nebevî sözün uygulamasına dair yalnızca bir örnek vermeye yönelik bir teşebbüstür.

7. "Allah Rasûlü buyurdu ki: 'Biriniz, kaybolan bineğini tekrar bulduğunda sevinir (değil) mi?' 'Evet Ya Rasûlallah' dediler. 'Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin ederim ki, birinizin tevbesi sebebiyle Allah'ın sevinci, birinizin bineğini bulmasındaki sevincinden daha büyüktür.'" (Sahîfe, No. 79)

İbn Hanbel rivayeti (No. 10364) -ki öncekinin muhtasar bir versiyonudur-sözel bir değişim olmaksızın diğer iki nebevî sözle birlikte ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu varyant kudsî, yani ilahî hadis formuna dönüşmüştür. İhtisar ya da özetleme uygulaması, *Sahîfe* metnindeki farklı varyantlara dair pek çok öremekte görülebilir.

8. "Kıyamet günü sizden birinizin hazinesi zehirli bir yılan olacak. Sahibi ondan kaçacak, ama yılan onu takip edecek ve 'Ben senin hazinenim' diyecek. Peygamber 'Vallahi onu yakalayıp yutuncaya kadar takip etmeyi bırakmayacak' diye ekledi." (Sahîfe, No. 72)

Diğer tarikler:

"Kıyamet gününde herhangi birinizin hazinesi zehirli bir yılan olacak. Sahibi ondan kaçacak, ama yılan onu, parmaklarını yutuncaya kadar takip edecek." (İbn Hanbel, No. 10435)

"O (Ebû Hureyre) Allah Rasûlünün (s.a.) şöyle dediğini işitti: "Kıyamet gününde sizden birinizin hazinesi zehirli bir yılan olacak." (Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 9)

İkinci genel tip varyantlar şu bakımlardan dikkate değer oranda kontrol grubundan farklılık gösterir: metinleri daha büyük bir bütünlük içerisinde birleştirme (1, 7); detayları izah etme (2, 4); anlamı netleştirme (3, 6); sözlü detaylandırma (1-7); özetleme (7,8).

C. Bir Hadisteki Biçim Farklılaşmalarının İki Değişik Türü

Rivayetlerde görülen farklılaşma şekillerine bir örnek olarak, burada Hemmâm b. Munebbih'in *Sahîfesi*'nden alınan bir metne ilişkin misal teşkil eden açıklamalar bulunmaktadır.

İncelenen üç eserde bu metnin en az on sekiz varyantını buldum.

Allah Rasûlü (s.a.) şöyle buyurdu: "Kim Allah'a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister; kim de Allah'a kavuşmayı istemezse, Allah da ona kavuşmayı istemez." (Sahîfe, No. 20).

Aşağıda, bu karşıtlık içeren bildirimleri sadece başka kelimelerle ifade eden -ki bu birinci tür farklılaşma şeklidir- iki varyant bulunmaktadır.

"Kim Allah'a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister ve kim de Allah'a kavuşmayı kerih görürse, Allah da ona kavuşmayı kerih görür." (Muslim, Zikir ve dua, 5).

Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "Allah, 'Eğer kulum bana kavuşmayı isterse, ben de ona kavuşmayı isterim ve eğer o bana kavuşmayı kerih görürse, ben de ona kavuşmayı kerih görürüm.'" (Buhârî, Tevhîd, 35)

Aşağıda, makalede ikinci farklılaşma türü olarak tarif edilen, detayların eklenmesi ve metnin yapısının değiştirilmesi şeklindeki rivayet farklılıkları bulunmaktadır.

Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "Her kim Allah'a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister. Her kim de Allah'a kavuşmayı kerih görürse, Allah da ona kavuşmayı kerih görür. Ölüm, Allah'a kavuşmadan önce vuku bulur." (İbn Hanbel, No. 24796)

Allah Rasûlü (s.a.) şöyle buyurdu: "Her kim Allah'a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister. Her kim de Allah'a kavuşmayı kerih görürse, Allah da ona kavuşmayı kerih görür." (Hadisin râvisi Âişe) 'Ya Nebiyallah! Ölümün iticiliğinden dolayı mı? Hiçbirimiz ölümden hoşlanmayız.' dedim. Bunun üzerine o, 'Kastettiğim bu değil. Fakat mü'min Allah'ın rahmeti, rızası ve cenneti ile müjdelendiğinde O'na kavuşmayı ister. Kâfir ise Allah'ın cezası ve öfkesine (müstehak olduğunu) öğrendiği vakit, O'na kavuşmayı kerih görür ve Allah da ona kavuşmayı kerih görür.'" (Muslim, Zikir ve dua, 5).

Ebû Hureyre, Peygamber'den (s.a.) şunu işittiğini söylemiştir: "Bir kimse Allah'a kavuşmayı, ancak Allah ona kavuşmayı isterse ister ve bir kimse de, Allah'a kavuşmaya, ancak Allah ona kavuşmaya soğuk bakarsa soğuk bakar. Ben (olayı anlatan Şurayh b. Hâni) Âişe'ye geldim ve 'Ebû Hureyre'nin Peygamber'den (s.a.) hatırladığı şey doğrusa helak olduk demektir' dedim. O, 'Doğru, Allah Rasûlünün (s.a.) sözünde helak olan helak olmuştur. Nedir o sözler?' dedi. '(Ebû Hureyre) dedi ki: 'Allah Rasûlünü, 'Bir kimse Allah'a kavuşmayı, ancak..' derken işittim.' O (Âişe) dedi ki: 'Onun (Allah Rasûlünün) bunu dediğine ben de şahidim. Peki, sen bu durumun göğüsün hırıltılı olduğu, gözlerin döndüğü, vücudun titrediği ve parmakların büzüldüğü âna işaret ettiğinin farkında mısın? İşte o vakit, kim Allah'a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister ve her kim de Allah'a kavuşmaya soğuk bakarsa, Allah da ona kavuşmaya soğuk bakar. (İbn Hanbel, No. 8200)

Başka kelimelerle ifade etme ve detayları değiştirme şeklinde ortaya çıkan farklılaşmanın her ikisi de, yazılı bir farklılaşmayı değil, sözlü bir uygulamayı yansıtır. Bu metinlerin hemen hiçbir yerinde yazılı bir kelimenin yanlış okunmasından dolayı bir değişiklik, ihmal yahut önyargı nedeniyle atlandığına dair bir işaret görmedim. I. Goldziher ve hadis ilminin çok eski eserleri rivayet farklılıklarının, manayı yanlış anlama, dogmatik hassasiyet veya önyargı, manayı netleştirme çabası, dikkatsizlik, kötü hafıza ve râviler tarafından açıklayıcı sözler ekleme gibi bazı

sebeplerinden bahsederler.⁶ İzah edilen bu sebeplerden bir kısmını, özellikle de yukarıda görüldüğü gibi, ikinci farklılaşma türünde buldum; fakat çok yaygın bir şekilde, her ne değişiklik şekli olursa olsun, farklılıkların râvilerin sorumlu oldukları uygulamalardan neşet ettiği görülmektedir. Hatta muhtelif ifade biçimlerini nihai olarak kaydetme ve muhafaza etme, hadis yazmakla uğraşan muhaddislerin bilinçli bir projesiydi. Söz konusu hadislerin tarihî otantikliği hakkında konuşmadığım, fakat bu metinlerde görülen farklılıkların düzenlenişinin doğasından elde edilen kanıta işaret ettiğim anlaşılacaktır. Ben, Hemmâm b. Munebbih'in *Sahîfe-si*'nde yaygın olan farklı metinlerde hemen hemen hiç dikkatsizlik emaresine ya da hilekâr uygulamalara rastlamadım.

Görünen ihtimal o ki, hadis râvileri, nebevî hükümlere, dinî ağırlıklarını arttırmak için etkili bir retorik elbise giydirme kaygısıyla hareket ediyorlardı. Bunu yaparken de onlar, özlü metinler ve ünlü insanların konuşmaları ve davranışları ile ilgili gerek şifahî gerekse yazılı olarak özenle oluşturulmuş kadim Ortadoğu edebî ve retorik muhafaza geleneğine katıldılar. Yunanlılar bu metinleri (aşağı yukarı "vecizeler" (apothegms) olarak tercüme edilen) *chreiai* (tek. *Chreia*) şeklinde isimlendirdiler ve onları okullarda ve halk dilinde kullandılar.⁷ *Chreia*inin karakteristiği *hadîsin* hususiyetlerine yakın benzerlik gösterir. En etkili benzerlik Helenistlerin eserlerindeki *chreia*ya dair usuller ile hadis külliyatının uygulaması arasındaki bir mukayesede görünür. Aşağıdaki karşılaştırmada *chreia* külliyatının kaideleri, bahsedilen Hock ve O'Neil bölümünden (not 7) alınmış ve *hadîsin* ona paralel karakteristik özellikleri, hadislerin bizzat kendisinden (yola çıkan) bir okuma ile temellendirilmiştir.

<i>Chreia</i>	<i>Nebevî hadîs</i>
Söz ya da fiildir.	Söz ya da fiildir.

Söz ve fiilin her ikisi birden karışık olabilir.	Karışık olabilir.
--	-------------------

⁶ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, c. II, trc. C. R. Barber ve S. M. Stern (Chicago ve New York: Aldine Atherton, 1971), 220–224, kaynaklarla birlikte.

⁷ *Chreia*nın tanımı için bk. Ronald F. Hock and Edward N. O'Neil, *The Chreia in Ancient Rhetoric*, c. I, The Progymnasmata (Atlanta: Scholars Press, 1986).

Özel bir kişiye atfedilmiştir.	Peygamber'e atfedilmiştir.
Yaşam için yardımcıdır.	Sünnet ya da Peygamber'in normatif örneğini nakleder.
Zaman zaman nükteli ya da özlü söz formundadır.	Çoğu kez çarpıcı bir retorik ve nükteli.
Genellikle kısadır.	Genellikle kısadır.
Bazen isteyerek söylenen ya da (harici bir uyarı olmadan) kendiliğinden söylenen sözdür.	Genellikle şartlara bağlı olmaksızın bir takrir, emir ya da yasaklamadır.
Bir soruya verilen cevap ya da başka bir açıklayıcı söz şeklindedir.	Soru ve cevap, fiil ve tepki, ifade-soru-cevap ve diğer çeşitli şartlara bağlı durumları içerir.
Açarak detaylandırma ve özetleme söz konudur.	Aynı metnin farklı varyantlarında görülen detaylandırma söz konusudur.
Mantıkî gerekçelendirmeler, zıtlık ifadeleri, benzeştirmeden elde edilen, bir örneğe dayalı ve bir kaynaktan alıntılanan argümanları kullanmak suretiyle detaylandırmalar söz konusudur.	Benzer detaylandırma, Kur'an'da bahsedilen ayete dayalı olarak yapılır.

Chreia sözlü ya da yazılı ifadeye tamamen eşit bir şekilde olanak verir.⁸ Benzer şekilde, *hadîs* sözlü tarzda⁹ ve yazıya geçirildiğinde bile sözlü düzenini devam ettirir ve asla dolambaçlı bir nesre dönüşmez. Ve fakat en erken asırlardan beri yazılı hadis belgeleri İslam mirasının bir parçasıydı.

⁸ Vernon K. Robbins, "The Chreia", *Greco-Roman Literature and the New Testament* içinde, ed. David E. Aune (Atlanta: Scholars Press, 1988), 22.

⁹ Bk. R. Marston Speight, "The *Musnad* of al-Tayâlisî: A Study of Islamic Hadith as Oral Literature, (Doktora tezi, Hartford Seminary Foundation, 1970).

Müslümanların, *chreia* modeline uygun olarak hadisi inşa etme metodunu Helenistlerden ödünç aldıklarını iddia etmiyorum.¹⁰ Yunanlılar vecizeyi ortaya çıkartmadılar. Onlar onu sadece geliştirdiler ve tanımladılar. Önemli kişilerin özlü sözlerini kullanmak bütün Ortadoğu kültür bölgesinin sahip olduğu bir özelliktir.¹¹ Mesela Yeni Ahit, İsa ile ilgili, *pronouncement stories* de denilen çok sayıda özlü söz içerir.¹² Hahamlar¹³, dördüncü ve beşinci yüzyıl Kıptî Hıristiyan keşişleri gibi¹⁴ (İsa ve öğretisi ile ilgili) hikâyeleri (*pronouncement stories*) kullandılar. Ünlü kişilere, filozoflara ve diğerlerine atfedilen vecizeler Arap edebiyatına da bir yol buldu. Onların bir kısmı açıkça Helenistik etkiyi göstermektedir.¹⁵ Bu ikinci edebiyatın en azından şu an hâlihazırda mevcut olanının, gelişime açık hadis hareketine herhangi bir etkiye sahip olması için çok geçtir. Bununla birlikte hadis ilminin esaslarını toplayan kitaplardaki tartışmalar, râvilerin, aldıkları ve muhafaza ettikleri hadislerle ilgili anlatımlarında edebi ve retorik yaratıcılığı bir dereceye kadar sergilediklerini ortaya koyarlar. Böylece râviler, büyük liderlerin söz ve davranışlarını süregelen yâd etme çabasına katılmış olurlar. Bu durumda tabi olarak onların ilgisi, İslam Peygamberi'ni takip etmek, anmak ve onun bildirdiği inançla şekillenmiş toplumu kuvvetlendirmek olacaktır.

İslam'ın erken döneminde *hadîs*, dilciler tarafından Arap dilinin kaidelerinin tespitinde kaynak olarak kabul edilmedi. Bunun sebebi, şifahi olmalarından dolayı (hadislerin) yanlış kullanımlar (lahn) içermeleriydi. Büyük filolog Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) "Muhaddisler bir dile sahip, Araplar ise başka bir dile sahip. Arapların sahip olduğu dil standarttır. Fakat sözlü nakil olmasından dolayı

¹⁰ Ortadoğu bölgesinden sözde kültürel ödünç almanın doğasına ilişkin bir açıklama için bk. Norman Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 195–196, kaynaklarla birlikte.

¹¹ Vernon K. Robbins, ed., *Ancient Quotes and Anecdotes: From Crib to Crypt* (Sonoma, California: Polebridge Press, 1989).

¹² Robbins, "The Chreia", 1–23.

¹³ Alan J. Avery-Peck, "Rhetorical Argumentation in Early Rabbinic Pronouncement Stories" in *Semenia*, 64 (1993), 49–71.

¹⁴ Douglas Burton-Christie, *The Word in the Desert: Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1993).

Dom Lucien Regnault, ed., *Les Chemins de Dieu au Désert: La Collection Systématique des Apophtegmes de Pères* (Paris: Solesmes, 1992).

¹⁵ Dimitri Gutas, *Des Greek, Wisdom Literature in Arabic Translation: A Study of the Graeco-Arabic Gnomologie* (New Haven: American Oriental Society, 1975).

D.M. Dunlop, ed., *Muntakhab Sivân al-hikma of Abû Sulaimân al-Sijistânî* (The Hague: Mouton, 1979).

Huneyn b. İshâk, *The Libro de los buenos proverbios*, ed., Harlan Sturm (Lexington: University of Kentucky Press, (1971). Bu İspanyolca metin *Âdâbu'l-felâsife*'nin tercümesidir.

İbn Miskeveyh, *el-Hikmetu'l-hâlîde*, nşr. A. Bedevî, Matbaatu'n-nahdi'l-Misriyye, Kahire, 1952.

İbn Hindû, *el-Kelîmu'r-ruhaniyye fî'l-hikem el-yunânîyye*, Matbaatu't-terakkî, Kahire, 1318/1900.

hadîsin dilinin işlenmiş olması kaçınılmazdır"¹⁶ dediği nakledilir. Hadis zamanla klasik nesirle doğrudan alakalı meselelerde önemli bir referans haline geldi. Bu, kısmen râvilerin konuşma diline özgü olan ve dilbilgisi kurallarına uymayan yapıları hadisten ayıklama çabalarından kaynaklanıyordu. Malzeme ile ilgili böyle bir "arındırma" belli miktarda redaksiyon içerdi.

Evvela, aldıkları malzemenin aslına uygun olarak şifahen aktarılmasında râvilerin önemli bir çabası vardı (*rivâyetun bi'l-lafz*). Tahmin edilebileceği gibi böyle bir çaba güçlü bir dinî motivasyondur. Fakat sonradan râvilerin kalabalıklaşmasından ve Peygamber döneminden daha da uzaklaşılmasından dolayı şifahî aslına uygunluk durumu büyük ölçüde teorik kalmaya başladı. Dolayısıyla klasik hadis eserleri dönemi (dokuzuncu asır) öncesi malzemeyi manasına ya da delaleatine göre rivayet etmek kabul edilebilir bir durumdu (*rivâyetun bi'l-ma'nâ*). Kaynaklar manayı aktaranların ya da yorumcular da diyebileceklerimizin, güzel konuşma (hitâb), retorik ifade (me'ânî) ve filoloji (fikhu'l-luga)nın esaslarını bilen işin ehli Arap âlimleri olduklarını garanti etmeye çalıştılar. Onlar Müslümanların, *hadîs*lerde geçen hükümlerde (ahkâm) ifade edilen açık ödevlerini belirsiz hale getirmemek için dikkatli olmak zorundaydılar.¹⁷

er-Râmehumuzî, başka ifadelerle aktarma yolunun niçin tasvip edildiğini bir örnekle ortaya koyar. O, el-Hasen el-Basrî'yi (ö. 110/728) kaynak göstererek, Allah'ın (Kur'an'da) geçmiş zamanlara ait kıssaları anlattığını ve bunların Kitâb'ın farklı bölümlerinde, aynı manayı taşıyan farklı kelimeler ve farklı söz dizimiyle tekrar edildiğini yazar. Bu farklı versiyonlar atlama (hazf), eksiltme (ilgâ'), ekleme (ziyâde) ve kısaltma (noksân) örneklerini sunar.¹⁸

Burada, yorum katarak aktarma uygulaması ile ilgili bazı anlatımlara yer verilmektedir:

İbnu'l-Mubârek (ö. 181/797) Sufyân'ın (ö. 161/778) kendilerine *hadîsi* kısaltmayı (*ihtisâr*) öğrettiğini söyledi.¹⁹

eş-Şa'bî (ö. takriben 103/721) İbn Abbas'a (ö. 69/687) [Peygamber'in bir sahâbisi] "Bize bugün bir hadis rivayet ediyorsun, sonra yanın onda değişiklik yapıyorsun (galebe)" dedi. İbn Abbas kızgın bir şekilde "Size hadisin manalarını muhafaza etmemiz yetmiyor mu da, bir de bana onların (bu manaların) ifadelerini (şiyâk) soruyorsunuz?" diye cevap verdi.²⁰

¹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Dâru'l-kutubi'l-hadîs, trs., 280.

¹⁷ er-Râmehumuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâtî*, (Dâru'l-fikr, Beyrut, 1391/1971, 530.

¹⁸ er-Râmehumuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 530.

¹⁹ er-Râmehumuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 543.

²⁰ er-Râmehumuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 537.

Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778) kendisini dinleyenlere "İşittiklerimi (hadis) size bildiriyorum desem de bana inanmayın. Söylediklerim daha çok mana (yorum)dur" dedi.²¹

Bu makalenin ilk bölümünde tasvir edilen rivayet farklılıklarının dikkat çekici özellikleri ile yukarıda geçen delil birlikte bir ihtimali aklımıza getirmektedir, O da hadîsi farklı ifadelerle rivayet edebilecek niteliğe sahip bu âlimlerin, *chreia*nın yapı tertibi için Helenist söz ustaları tarafından ortaya konulan metodolojik vasıtaların aynısını kullandıklarıdır. Ben *hadîs* râvilerinin Helenistik retorîği konusunda eğitim aldıklarına dair bir kanıt rastlamadım. Bu iki anlatım sistemi arasındaki benzerlikler, Aristo'nun retorik "bütün insanların kavrayışındadır, herhangi bir özel disipline hasredilemez"²² sözüyle açıklanmış olur mu?

Sahîfe'deki malzeme aynı tarz nebevî hadislerden oluşur. Tertip ve üslup bakımından sadece Peygamber'in söz ve fillerini aktaran rivayetlerde görülen türden bir farklılaşmanın, hadis eserlerinde yer alan tarihî haberler (*ahbâr*), hukukî görüşler ve karışık nakiller ve söylemler gibi Peygamber'e ait olmayan metinlere de yansıyor yansımadığı incelenmesi gereken bir konu olarak durmaktadır.

Hemmâm b. Munebbih'in *Sahîfesi*'ne dayalı olarak, rivayet farklılıkları üzerine yapılan bu çalışmadan elde edilen izlenim, İbn Hanbel, Buhârî ve Muslim'in derlemelerine kadarki iki buçuk asırlık teşebbüsle, Peygamber'le ilgili hatıranın, bellekteki malzemeyi disiplinli fakat yaratıcı bir tarzda ardı ardına yeniden yapılandıran üretken zihinlerce yoğun bir şekilde işlendiği şeklindedir.

KAYNAKLAR

Alan J. Avery-Peck, "Rhetorical Argumentation in Early Rabbinic Pronouncement Stories" in *Semina*, 64 (1993)

D.M. Dunlop, ed., *Muntakhab Sivân al-hikma of Abû Sulaimân al-Sijistânî* (The Hague: Mouton, 1979).

Dimitri Gutas, *Des Greek, Wisdom Literature in Arabic Translation: A Study of the Graeco-Arabic Gnomologie* (New Haven: American Oriental Society, 1975).

Dom Lucien Regnault, ed., *Les Chemins de Dieu au Désert: La Collection Systématique des Apophtegmes de Péres* (Paris: Solesmes, 1992).

²¹ Mustafa Sâdık er-Râfî, *l'câzu'l-Kur'an ve'l-belâğa en-Nebeviyye*, Matbaatu'l-muktetaf ve'l-mukattam, Kahire, 1346/1928, 422. Yazar Sufyan'ın ifadesinin kaynağını vermemektedir.

²² Rhetoric, I, I. Bu referans George A. Kennedy tarafından *New Interpretation through Rhetorical Criticism* (Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1984), 10'da verilmektedir.

Douglas Burton-Christie, *The Word in the Desert: Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1993).

el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Dâru'l-kutubi'l-hadîs, trs. Encyclopaedia of Islam, New Edition, "sahîfe" md.

er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, (Dâru'l-fikr, Beyrut, 1391/1971).

George A. Kennedy, *New Interpretation through Rhetorical Criticism* (Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1984).

Huneyn b. İshâk, *The Libro de los buenos proverbios*, ed., Harlan Sturm (Lexington: University of Kentucky Press, (1971).

Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, trc. C. R. Barber ve S. M. Stern (Chicago ve New York: Aldine Atherton, 1971)

İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I-XII, Matbaatu'l-meclis dâiratu'l-meârif en-Nizâmiyye, Haydarâbât, 1325–28/1907. Yeni baskısı, Dâru sâdr, Beyrut, 1968.

İbn Hindû, *el-Kelîmu'r-ruhaniyye fî'l-hikem el-yunâniyye*, Matbaatu't-terakkî, Kahire, 1318/1900.

İbn Miskeveyh, *el-Hikmetu'l-hâlide*, nşr. A. Bedevî, Matbaatu'n-nahdâtî'l-Misriyye, Kahire, 1952.

Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, I-IX, Dâru sâdr, 1380/1960.

Mustafa Sâdik er-Râfi'î, *l'câzu'l-Kur'an ve'l-belâğa en-Nebeviyye*, Matbaatu'l-muktetaf ve'l-mukattam, Kahire, 1346/1928.

Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, II, *Qur'anic Commentary and Tradition* (Chicago, The University of Chicago Press, 1967)

Norman Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1993)

SÜİFD / 30

304

R. Marston Speight, "The *Musnad* of al-Tayâlisî: A Study of Islamic Hadith as Oral Literature, (Doktora tezi, Hartford Seminary Foundation, 1970).

Rıfat Fevzi Abdulmuttalib, *Sahîfetu Hemmam b. Munebbih an Ebî Hureyre*, Kahire, Mektebetu'l-hancî, 1985.

Sahîfah Hammam b. Munabbih: Arabic text of earliest extant work on hadîth, 10. baskı. (Luton, England: Apex Books Concern, 1399/1979).

Vernon K. Robbins, "The Chreia", *Greco-Roman Literature and the New Testament* içinde, ed. David E. Aune (Atlanta: Scholars Press, 1988).

Vernon K. Robbins, ed., *Ancient Quotes and Anecdotes: From Crib to Crypt* (Sonoma, California: Polebridge Press, 1989).